

HET DERDE RIJK
EEN GESCHIEDENIS VAN HET NATIONAALSOCIALISME

Georgi Verbeeck

Het Derde Rijk

Een geschiedenis van het nationaalsocialisme

Acco Leuven / Den Haag

Eerste druk: 2016

Gepubliceerd door

Uitgeverij Acco, Blijde Inkomststraat 22, 3000 Leuven (België)

E-mail: uitgeverij@acco.be – Website: www.uitgeverijacco.be

Voor Nederland:

Acco Nederland, Westvlietweg 67 F, 2495 AA Den Haag, Nederland

E-mail: info@uitgeverijacco.nl – Website: www.uitgeverijacco.nl

Omslagontwerp: www.frisco-ontwerpbureau.be

© 2016 by Acco (Academische Coöperatieve Vennootschap cvba), Leuven (België)

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

Inhoud

WOORD VOORAF	7
INLEIDING	9
HOOFDSTUK 1 Een lange Europese erfenis	15
1.1. Het tijdperk van het totalitarisme	17
1.1.1. Dodelijke kracht van de utopie	17
1.1.2. Totalitaire ambivalenties	21
1.2. De rechtse contrarevolutie	24
1.2.1. Europese wortels	24
1.2.2. Discussies over een ‘fascistisch minimum’	33
1.3. Een Duitse <i>Sonderweg</i> ?	38
1.3.1. Een uitzondering in Europa?	38
1.3.2. Kritiek	41
HOOFDSTUK 2 Wortels van het nationaalsocialisme	43
2.1. Bronnen van een wereldbeeld	45
2.1.1. Duitsland	45
2.1.2. Habsburgse Donaumonarchie	52
2.1.3. De jonge Adolf Hitler (1889-1918)	59
2.2. De republiek van Weimar	65
2.2.1. Een jonge republiek tussen revolutie en contrarevolutie (1918-1923)	65
2.2.2. In de marge van de democratie (1924-1929)	75
2.2.3. Doodstrijd van de republiek (1929-1933)	79
2.2.4. Waarom kwam de Weimarrepubliek ten val?	87
HOOFDSTUK 3 Een nieuw ‘duizendjarig Rijk’ voor Duitsland	91
3.1. Greep naar de macht (1933-1934)	93
3.1.1. De ‘nationale revolutie’ van 1933	93
3.1.2. Naar een totalitaire dictatuur	98
3.1.3. Crisis en keerpunt	103
3.2. Tijd van de grote illusies (1934-1938)	105
3.2.1. Hitler en de Duitse volksgemeenschap	105
3.2.2. Een ‘bruine revolutie’	112
3.2.3. Esthetiek van de macht	115
3.2.4. Hitler, Duitsland en Europa (1933-1938)	116
3.3. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog (1938-1939)	122
3.3.1. Provocatie en <i>appeasement</i>	122

INHOUD

3.3.2. Op weg naar oorlog	127
3.4. Discussies over de aard van het Derde Rijk	132
HOOFDSTUK 4 Catastrofe voor Duitsland en Europa	137
4.1. Tweede Wereldoorlog	139
4.1.1. <i>Blitzkrieg</i> en overwinningsroes	139
4.1.2. Vernietigingsoorlog	150
4.1.3. <i>Götterdämmerung</i> voor Duitsland: van totale oorlog naar totale nederlaag	155
4.2. Dagelijks leven in tijden van dictatuur en oorlog	159
4.2.1. Aanpassing en <i>Resistenz</i> in het Derde Rijk	159
4.2.2. Leven aan het <i>Heimatfront</i>	164
4.3. Oppositie tegen Hitler	170
4.3.1. Restanten uit de Weimartijd	170
4.3.2. Verzet tegen het NS-regime	173
HOOFDSTUK 5 Realisatie van een radicale utopie	183
5.1. Van antisemitisme naar massamoord	185
5.1.1. 'Jodenpolitiek' in het Derde Rijk	185
5.1.2. Repressie en 'sociale hygiëne'	193
5.1.3. Emigratie en deportatie	197
5.1.4. Genocide	202
5.2. Andere slachtoffers	210
5.3. Geografie van de terreur	216
EPILOOG	227
BIBLIOGRAFIE	233
PERSONENREGISTER	247
LIJST VAN ILLUSTRATIES	251

Woord Vooraf

Hitler, de Duitsers en het nationaalsocialistisch regime – het zijn thema's die maar niet afgesloten lijken te geraken. De geschiedenis van het Derde Rijk, van zijn opkomst en zijn val, is een van de best gedocumenteerde periodes uit de moderne geschiedenis van Europa. En tegelijkertijd blijft het een van de meest controversiële episodes uit ons verleden. Het blijft in hoge mate bepalen hoe Duitsers naar zichzelf, en hoe anderen naar Duitsers kijken. 'Schaduwen uit het verleden', de 'last van de geschiedenis', een 'verleden dat maar niet voorbijgaat' – het zijn even zoveel manieren om aan te geven dat geen periode, nu bijna vier generaties later, zo'n stempel op het heden heeft gedrukt. Over weinig onderwerpen is er zo grondig en uitgebreid onderzoek gedaan, en toch – of juist daarom – blijven controverse, debat en heftige meningsverschillen de toon bepalen.

Een boek als dit is bedoeld als inleiding en uitnodiging om zich verder te verdiepen in de turbulente geschiedenis van deze periode en de vele manieren waarop hier later op werd teruggekeken. Het is niet bedoeld als encyclopedisch overzicht met een overdaad aan feiten, namen en gebeurtenissen, eerder als een proeve van synthese, met veel aandacht voor wisselende perspectieven en interpretaties. Zowel academici, studenten als een breder geïnteresseerd publiek kunnen hier hun voordeel mee doen. De auteur blijft er zich van bewust dat de bruikbaarheid van dit boek een beperkte levensduur zal hebben. Onvermijdelijk zullen zich nieuwe inzichten opdringen, over grote verbanden of over kleinere deelaspecten, die oude interpretaties achterhaald gaan doen lijken. De geschiedschrijving over het nationaalsocialisme is meer dan welke andere ook aan modes en trends onderhevig. Wie belangstelling heeft voor de huidige stand van het onderzoek of voor andere visies, kan verwezen worden naar de literatuurlijst op het einde van het boek. Die geeft slechts een fractie weer van de onoverzichtelijke literatuurberg die er ondertussen over het onderwerp is geschreven.

Van een boek als dit zou misschien verwacht mogen worden dat het meer aandacht zou geven aan de lange nasleep van het Derde Rijk, aan zijn gevolgen en de verwerking ervan tot op de dag van vandaag. Dat onderwerp valt echter grotendeels buiten het bereik van dit boek. Waar mogelijk wordt bij de historische reconstructie van de geschiedenis van het nationaalsocialisme en het Derde Rijk stilgestaan bij de manier

waarop hier later op wordt teruggeblikt. De nadruk in dit boek ligt op de inbedding van het Derde Rijk in de geschiedenis van Duitsland en Europa. De lange voorgeschiedenis en de periode tussen 1933 en 1945 staan centraal. De kwestie van hoe die ervaring na 1945 bleef doorwerken, is voorwerp van een ander boek. Dat neemt niet weg dat geen onderzoek naar het verleden mogelijk is zonder een hedendaagse bril. En regelmatig wordt deze bril zelf in dit boek aan een onderzoek onderworpen.

Maastricht, juni 2016

Inleiding

12 jaar nationaalsocialistische dictatuur betekende voor de geschiedenis van Duitsland zowel een dieptepunt als een keerpunt. Toen Adolf Hitler in 1933 aan de macht kwam, was dat geen toevallige ontsporing, maar de uitkomst van een lange voor-geschiedenis die hieraan was voorafgegaan. Wat volgde, was een periode van onge-kende gewelddadigheid en niet eerder gezien verlies aan mensenlevens, in Duitsland en in Europa. 12 jaar later ging het zelfbenoemde ‘duizendjarige Rijk’ van Hitler onder in een totale catastrofe. De hybris die Hitler aan de macht had gebracht en was voortgekomen uit diepe nationale frustraties was in een Apocalyps geëindigd. Het einde van Hitler-Duitsland was zo ingrijpend dat generatiegenoten dit als een *Stunde Null* ervaarden. Politiek, maatschappelijk en mentaal zou Duitsland de pagina van deze donkere episode definitief omslaan, en voor een groot deel zelfs afscheid nemen van de hele geschiedenis die eraan voorafging. Het is relatief gemakkelijk om over ‘keerpunten’ en ‘breekpunten’ in de geschiedenis te spreken – tijdgenoten beleven hun eigen tijd heel gemakkelijk als absoluut bijzonder en uniek in vergelijking met vroegere episodes – maar het einde van de Tweede Wereldoorlog blijft toch nog tot op de dag van vandaag een heel belangrijk ijkpunt, zowel in het persoonlijk leven als daarbuiten. De in veel opzichten even ingrijpende gevolgen van bijvoorbeeld het einde van de Koude Oorlog, meer dan 40 jaar later, heeft aan dit fundamentele gegeven niet zo veel veranderd. De geschiedenis van het Derde Rijk zal dan ook, naar alle waarschijnlijkheid, een centrale positie blijven innemen in het collectieve geheugen van de Duitsers en van de meeste Europeanen in het algemeen.

De geschiedschrijving over het Derde Rijk vertrekt bijna steeds met de vraag naar het ‘waarom’. De periode tussen 1933 en 1945 kan immers niet begrepen worden zonder op zoek te gaan naar de oorzaken ervan. Het antwoord op deze vraag is verre van waardevrij. Bij deze vraag gaat het over niets meer of minder dan wat deze donkere bladzijden heeft mogelijk gemaakt. Waar liggen de wortels van het nationaalsocialisme en welke factoren hebben uiteindelijk geleid tot de machtsovername van Hitler? Wie of wat heeft de weg naar 30 januari 1933 voorbereid? Een antwoord op deze vraag is niet alleen voor de vakhistoricus van belang, maar ze draagt ook politieke, ideologische en morele implicaties met zich mee. De vraag naar oorzaken en mogelijkhedenvoorwaarden heeft bijna altijd ook met ‘schuld’ en medeverantwoordelijkheid te maken. Daarom staat deze vraag ook prominent op de agenda van politieke en maatschappelijke vorming van vandaag. Voor een duidelijk begrip doen historici er goed aan om in hun zoektocht naar oorzaken en verklaringen voor opkomst en succes van het nationaalsocialisme een onderscheid te maken tussen drie niveaus in de tijd: oorzaken op lange termijn, op middellange termijn en op korte termijn.

Tot de eerste categorie behoren tradities die ofwel in de Europese ofwel in de Duitse geschiedenis terug te vinden zijn. De keuze is niet vrijblijvend. Hoe verder de oorzaken buiten de kring van de eigen nationale tradities gevonden kunnen worden, hoe sterker de neiging wordt om de Duitse cultuur en het verleden als het ware ‘vrij

te pleiten' van historische belasting of 'besmetting'. Hoe dichter ze in het eigen nationale verleden worden gezocht, hoe groter de behoefte om daar een speciaal maatschappij- en cultuurkritisch project van zelfbevraging aan te verbinden. De eerste optie bestaat erin om het Derde Rijk en het nationaalsocialisme als een uitdrukking van een bredere pathologie in de Europese geschiedenis te zien, een variante van het totalitarisme dat als een wezenlijk Europees verschijnsel verschillende gedaanten aannam, en in verschillende landen aan de macht kwam. De kern van het totalitaire gedachtegoed zat juist diep in de Europese cultuurgeschiedenis verankerd en was er ten nauwste mee verbonden. Eenmaal in de praktijk omgezet, liet het in de meest verschillende landen, zowel binnen als buiten Europa, zijn verwoestende en miljoenen mensenlevens verslindende effecten zien.

Andere historici verkiezen het om het vergelijkende perspectief te beperken en het nationaalsocialisme juist op te vatten als een specifieke variante van het Europese fascisme. Dan dringt zich de vergelijking op met bewegingen en regimes die min of meer hetzelfde programma hadden, en elkaar vonden in een gemeenschappelijke diepe afkeer van zowel de burgerlijke democratie als de dreiging van het communisme, en hun doelen met geweld wilden bereiken. De ideologische wortels van deze rechtse contrarevolutie lagen in de 19de eeuw, maar kwamen tot volle wasdom in de periode tussen beide wereldoorlogen in de 20ste eeuw. Maar de grote verscheidenheid van bewegingen en regimes binnen de paraplu van wat als 'fascisme' wordt gebrandmerkt, weerhoudt veel historici er dan weer van om het toe te passen op Duitsland. Ideologisch zijn er zeker sterke raakvlakken aan te duiden tussen het nationaalsocialisme in Duitsland en fascistische bewegingen in Italië, Centraal-Europa, de Balkan, Zuid-Europa, maar niets verklaart dan nog het uitzonderlijk radicale en gewelddadige karakter van Hitlers Derde Rijk.

Om die reden is het goed om op zoek te gaan naar wat als echte nationale tradities kan worden opgevat. Dat heeft vanouds aanleiding gegeven tot felle discussies over het al dan niet bestaan van een zogenaamde Duitse *Sonderweg*. Deze visie biedt een volledig ander perspectief op het belang van historische verbindingslijnen die het succes van het nationaalsocialisme geconditioneerd zouden hebben. Totalitarisme en fascisme zijn transnationale fenomenen en verklaren dus onvoldoende de specificiteit van het nationaalsocialisme als een 'typisch Duits' product. Een ideeëngeschiedenis kan wel de connecties blootleggen tussen opvattingen en denkbelden over de grenzen heen, maar is ontoereikend om de vraag te beantwoorden waarom bepaalde samenlevingen of politieke systemen meer dan andere ontvankelijk waren voor die ideeën. De visie op de geschiedenis van Duitsland als een *Sonderweg*, de dramatische 'afzondering' van Duitsland ten opzichte van de rest van Europa, probeert die vraag juist wel te beantwoorden. Het mislukte moderniseringsproces van Duitsland dat diepe wortels heeft in de vroege geschiedenis van het land, zou uiteindelijk in de catastrofe van 1933-1945 uitgemond zijn. De implicatie is dan wel dat er kritisch naar

eigen tradities gekeken moet worden, met het gevaar de hele Duitse geschiedenis als een soort ‘voorportaal’ van het Derde Rijk te moeten beschouwen.

Als oorzaak op middellange termijn dient op de structurele zwakte van de Weimar-republiek gewezen te worden. Ook hier spelen overgeleverde tradities uit een verder verleden een rol, maar toch spelen ook toevalsfactoren mee. Zeker, de politieke, sociale, economische en institutionele context waarin de republiek van Weimar zich bevond, leverde wel degelijk het raamwerk waarbinnen Hitler en zijn nationaalsocialisten uitgroeiden tot een massabeweging. En ook hier scheiden de wegen zich tussen diegenen die vooral naar interne factoren kijken, zoals de rol van het staatshoofd of de houding van politieke partijen, en diegenen die liever externe factoren aanwijzen, zoals de gevolgen van Versailles of de economische wereldcrisis van 1929. En ten slotte zijn contingente en persoonsgebonden factoren steeds in het spel. Wat dat laatste betreft, kan niet genoeg benadrukt worden dat Duitsland tussen 1933 en 1945 moeilijk denkbaar was zonder de allesoverheersende rol en invloed van Adolf Hitler. Als geen ander bepaalde hij het gezicht, bijna letterlijk, van de beweging en het regime waaraan hij leiding gaf.

Het nationaalsocialisme was een regime dat waan en illusie aan de macht bracht. En wel in twee opzichten. Wat vóór 1933 alleen maar een voor de enen vage en voor de anderen visionaire *Weltschauung* was geweest, werd nu de basis van beleid en machtsuitoefening. Zodra de macht bereikt was, bleven waan en illusies echter de orde van de dag bepalen. Dat kan als een ‘organische leugen’, of in het beste geval als zwakte van het regime worden geduid, maar het maakte ook zijn kracht uit. Met nooit eerder geziene energie bouwde het Derde Rijk aan een façade van schijnwerkelijkheid die miljoenen mobiliseerde voor het bereiken van een hoger doel. De illusies die het regime in vreedstijd in stand hield, waren krachtige mythes die de gemeenschap versterkten, maar tegelijkertijd ook zijn tegenstanders en vijanden uitsloten. Veel gedachten zijn er besteed aan de hypothetische veronderstelling of het nationaalsocialisme zich ook vreedzaam had kunnen ontwikkelen en denkbaar is zonder oorlog en genocide. Veel kansen maakt dit gedachtespel echter niet. Reeds 6 jaar na Hitlers machtsovername brak de Tweede Wereldoorlog uit, en die was meer nog dan andere grote conflicten in de moderne geschiedenis van Europa zorgvuldig voorbereid door Duitsland. Het Derde Rijk in vreedstijd had economisch en militair de basis gelegd voor het Derde Rijk in oorlogstijd.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de nationaalsocialistische hybris bloedige werkelijkheid. Hier kwamen de verschillende verbindingslijnen samen in een dramatische climax. Een groot deel van de geopolitieke ambities van de NS-ideologie werden omgezet in werkelijkheid, en hetzelfde gold voor de oplossing van het zogenaamde ‘rassenvraagstuk’. De door Hitler-Duitsland doorgevoerde genocide was onlosmakelijk verbonden met de verklaarde vernietigingsoorlog tegen de ‘minderwaardige

volkeren' van Europa. Voor historici komen hier de meeste centrale vragen samen: de relatie tussen de ideologie en de toepassing ervan in de praktijk; de verhouding tussen politiek, economie en oorlogsvoering; de rol van Hitler in het historisch proces; de Duitse maatschappij in tijden van oorlog; en de immer prangende vraag "wat kon men geweten hebben?" De macht van waan en illusie bleef doorleven in volle oorlogstijd. Maar uiteindelijk eindigde dat in totale zelfdestructie. Zelden was de ineenstorting zo totaal voor een land en de nood aan een volledig nieuw begin zo groot.

HOOFDSTUK 1

Een lange Europese erfenis

1.1. HET TIJDPERK VAN HET TOTALITARISME

1.1.1. Dodelijke kracht van de utopie

De geschiedenis van de 20ste eeuw is in bloed geschreven. Vele hedendaagse historici kijken naar de ‘korte 20ste eeuw’ als een periode die met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 begon en met de val van de Berlijnse muur in 1989 eindigde. Het raamwerk is Europees, zo niet eurocentrisch, maar niemand ontkent de implicaties van deze grote scharniermomenten op het oude continent tot in de verste uithoeken van deze planeet. Daartussen deden zich catastrofes voor die in veel opzichten hun gelijke niet kennen in de geschiedenis van de mensheid. De Eerste Wereldoorlog, voor het eerst een oorlog op werkelijk mondiale schaal, eindigde met bijna 10 miljoen gedode soldaten aan het front en evenzoveel burgerslachtoffers in alle betrokken landen. Rond deze tijd had een massamoord plaatsgevonden die historici als de eerste genocide in de 20ste eeuw beschouwen: die op de Armeniërs in het op sterven na dode Ottomaanse rijk. Ondertussen was in 1917 de Russische Revolutie uitgebroken en luidde in dat deel van Europa een tijdperk van onnoemelijk lijden in: burgeroorlog, georganiseerde hongersnood, de nietsontziende terreur van het stalinistische regime. Niet lang nadien volgde een nog grotere catastrofe. De balans van de Tweede Wereldoorlog was ongeëvenaard: bijna 50 miljoen doden, waarbij volgens een ruwe schatting in de Sovjet-Unie alleen al 25 miljoen slachtoffers vielen, een volkerenmoord op ca. 6 miljoen joden en daarnaast de massamoord op ‘zigeuners’, gehandicapten, leden van etnische en religieuze minderheden. Honderdduizenden burgers kwamen om in luchtbombardementen, vooral in Duitsland en Japan. Voor het eerst – en voorlopig voor het laatst – werd in 1945 het kernwapen gebruikt met een nooit eerder geziene vernietigingskracht. Na de Tweede Wereldoorlog bleven Europa en andere continenten niet verschoond van oorlog en massaal geweld: koloniale oorlogen buiten Europa, staatsgrepen, revoluties, genocides en ‘democides’ overal ter wereld.

In het licht van een lange lijst van bloedbaden en lijden hebben historici de 20ste eeuw als de ‘eeuw van duisternis’ (Mark Mazower), de ‘eeuw van de kampen’ (Joël Kotek en Pierre Rigoulot) of de ‘eeuw van de extremen’ (Eric J. Hobsbawm) beschreven. Het onderscheid met de ‘eeuw van de Verlichting’ (18de eeuw) of de ‘eeuw van de vooruitgang’ (19de eeuw) kan moeilijk groter. De ‘19de eeuw’ duurde trouwens langer dan 100 jaar. Ze begon met het uitbreken van de Franse Revolutie en eindigde in het bloedbad van 1914-1918. De verleiding is sterk om op zoek te gaan naar dragende elementen, de centrale lijnen die de grote tragedies van de 20ste eeuw met elkaar verbinden. Zo komt de gedachte in beeld dat de geschiedenis van de laatste eeuw onlosmakelijk verbonden is met het totalitarisme. Opkomst en val van het totalitarisme (de Russische Revolutie en het einde van het Sovjetimperium) zouden deze ‘korte 20ste

eeuw' chronologisch afbakenen. Totalitaire regimes zagen het levenslicht eerst in de Sovjet-Unie, later in Italië en vervolgens in Duitsland. De twee grote antipoden communisme en fascisme leverden een strijd op leven en dood in de eerste helft van de 20ste eeuw. Na de verpletterende overwinning van de ene (het Rode Leger) op de andere (de soldaten van Hitler-Duitsland), verplaatste de strijd zich naar een nieuw en enerverend toneel: dat waarop het Westen en het communistische kamp gedurende bijna 40 jaar de Koude Oorlog uitvochten. Zo te zien, liggen de twee helften in elkaars verlengde. De ervaring van het totalitarisme was steeds een cruciaal aspect van de tijdsbeleving. In de eerste helft ging het om de onderlinge strijd tussen twee takken van totalitarisme, in het tweede geval om een conflict tussen democratie en één overlevende variëteit van totalitarisme. En vooral, in de verwerking en herdenking van het verleden, bleven de schaduwen van de eerste helft voortleven in de tweede helft van de 20ste eeuw.

Bij dit overzicht van de 20ste-eeuwse geschiedenis in vogelperspectief passen natuurlijk een paar kritische opmerkingen. Eerst en vooral, en dat wordt de laatste tijd in toenemende mate ook benadrukt, is dit wel een erg op het Europese continent gericht perspectief. De slagvelden vonden vooral op Europese bodem plaats, en de politieke opvattingen kwamen voort uit de Europese ideeëngeschiedenis. De hedendaagse geschiedschrijving gaat wel in toenemende mate op zoek naar transnationale verbindingslijnen, naar *entanglement* dat Europa met andere continenten verbindt. Deze opmerking is terecht, gezien bijvoorbeeld de ervaringen met het communisme in de Volksrepubliek China, of het kolonialisme en postkolonialisme elders in de wereld, of andere cruciale gebeurtenissen en ontwikkelingen buiten Europa. Toch zullen ook velen blijven argumenteren dat het totalitarisme, als idee en als praktijk, zijn ontstaansgeschiedenis en voedingsbodem enkel in Europa kon vinden. Wat zich elders buiten Europa afspeelde, wordt dus min of meer gezien als een soort afgeleide van een wezenlijk Europees fenomeen. Een tweede bedenking betreft de politieke lading van een veronderstelde scherpe tegenstelling tussen totalitarisme aan de ene en democratie aan de andere kant. Over de aard van totalitarisme en de zinvolheid van het gebruik van dit etiket wordt al lang onder historici en andere wetenschappers geredetwist. Ook dat is een terechte opmerking en moet er altijd toe leiden dat men de begrippen heel voorzichtig en met een uiterste zin voor nuance gebruikt. Voorlopig mag de vaststelling volstaan dat de begrippen nu eenmaal als 'ideaaltypes' gebruikt worden en dat bijna iedereen zich bewust is van de vele politieke, filosofische en ideologische aannames die er zich achter verschuilen. Een laatste bedenking heeft ten slotte betrekking op de suggestie dat het totalitarisme een fase uit het verleden is. Een duister hoofdstuk uit de geschiedenis zou definitief afgesloten zijn. Dat was een, enigszins begrijpelijke, euforische reactie na het einde van de Koude Oorlog en de 'overwinning van het Westen'. Maar ook deze opvatting heeft geen stand kunnen houden in het licht van een opflakkerend etnisch nationalisme, en het vaak daarmee gepaard gaande geweld, van het populisme en het

religieuze fundamentalisme bij het prille begin van deze onzekere 21ste eeuw. En vooral lijkt het standpunt niet langer meer houdbaar dat ‘onze democratie’ – vooral de manier waarop westerse samenlevingen zijn georganiseerd – helemaal immuun zou zijn voor de vele geniepige verleidingen van het totalitarisme, nu niet noodzakelijk in de vorm van bruut geweld, maar als de sluipende macht van consumptie, controle en disciplinerende.

Al deze bezwaren zijn terecht, maar dat betekent absoluut niet dat het totalitarisme als verklaringsmodel volledig naar de prullenmand moet worden verwezen. Historici, maar ook beoefenaars van andere wetenschappelijke disciplines, hebben het totalitarisme-concept gebruikt, steeds met oog op zijn beperkingen, om er dieperliggende tendensen en ontwikkelingslijnen uit de moderne geschiedenis van Europa mee bloot te leggen. Bij voorkeur wordt het totalitarisme dan gedefinieerd als een ‘ideaaltype’, dat, zoals Max Weber stelde, essentiële en onveranderlijke basiskennmerken benoemt en abstractie maakt van toevallige en concrete verschijningsvormen. Zo kan het totalitarisme gedefinieerd worden als een leer of een praktijk die de liberale democratie radicaal afwijst. Die steunt namelijk op de gedachte dat zowel de gemeenschap als het individu autonoom en soeverein is. De gemeenschap organiseert zichzelf volgens redelijke principes die ze altijd zelf kan bepalen en veranderen (ze komen dus niet voort uit hogere beginselen of machten, zoals God, tradities of de kosmos). Maar ook het individu beschikt over eigen, aangeboren en onvervangbare rechten (die in principe niet kunnen ingeperkt worden door ofwel hogere principes ofwel de belangen van de gemeenschap). Pluralisme is dus essentieel om beide idealen met elkaar te verzoenen. De gemeenschap bestaat uit een verscheidenheid van haar leden, en individuen hebben het recht om zich te ontplooien en zich uit te drukken als gelijkwaardige leden van die gemeenschap.

Het totalitarisme staat lijnrecht tegenover deze uitgangspunten van de liberale democratie. Niet iedere kritiek op de liberale democratie kan echter zonder meer als ‘totalitair’ gekwalificeerd worden. Conservatieven bijvoorbeeld hebben het traditioneel moeilijk met de grote nadruk op de individuele autonomie. Veel liberalen maken dan weer bezwaar tegen een al te grote autonomie van de gemeenschap. Maar de vijandige houding van het totalitarisme gaat veel verder. Het totalitarisme verworpt radicaal de autonomie van het individuele subject en zet daar het belang van het geheel tegenover. In plaats van pluralisme komt ‘monisme’. Alle aspecten van het menselijke leven – zowel de persoonlijke als de publieke kanten ervan – worden gelijkgesteld en ondergeschikt aan het belang van het geheel. Alles wordt letterlijk herleid tot één werkelijkheid. En die kan alleen maar worden uitgedrukt in één juiste leer/idee/ideaal. Wat hiervan afwijkt, is per definitie fout, verkeerd of misleidend. Maar ook de autonomie van de gemeenschap wordt verworpen. De gemeenschap wordt niet beschouwd als een lichaam dat over soevereine rechten beschikt, en dus haar eigen regels kan maken of aanpassen, maar altijd als iets dat een hogere realiteit

representeert – de wetten van de geschiedenis, van de natuur, de kosmos, of van het opperwezen.

Kernstuk van ieder totalitarisme is steeds een sterk geloof in een utopie, een gerichtheid op een ideale toekomst. Een blauwdruk van wat als een perfecte toestand wordt beschouwd is de drijfveer van ieder totalitair denken en handelen. Het totalitarisme bevat dus steeds een belofte van volledige vervulling, van een harmonieus leven en van absoluut geluk. Dat lijkt op het eerste gezicht een algemeen menselijk verlangen te zijn, dus onafhankelijk van een bepaalde politieke of wereldbeschouwelijke voorkeur, maar toch is er een wezenlijk verschil tussen de liberale en de totalitaire droom. In het eerste geval worden het zoeken en de methode om iets te bereiken centraal gesteld, in het tweede geval gaat het om de absolute zekerheid dat het doel mettertijd ook bereikt zal worden. Dat sterk gericht zijn op een doel heeft veel waarnemers ertoe gebracht om het totalitarisme als een gesecculariseerde vorm van chiliasme te beschouwen, of anders gezegd: een politieke religie. In een ver gelegen of nabije toekomst zal de volmaaktheid, de harmonie of het totale geluk gerealiseerd zijn. Maar het is steeds seculier, omdat men niet wil wachten op een of ander hiernamaals, men wil die toestand reeds 'hier en nu' instellen. Een en ander verklaart dat geloof in een utopie bijna altijd gepaard gaat met het gebruik van dwang en geweld. Die spoedig te realiseren toestand van perfectie, van harmonie en van volmaakt geluk kan niet anders bereikt worden dan met het opofferen van onwillige tegenstanders, vijanden of onaangepasten. Het utopisme dat uitgaat van de mogelijkheid het goede door middel van maatschappelijke ordening volledig te verwirkelijken, behelst bijna altijd een immanente neiging tot despotisme. Niet voor niets beschouwde de Bulggaars-Franse filosoof en historicus Tzvetan Todorov de 'bekoring van het goede' dat onvermijdelijk afglijdt in het kwaad als kernpunt van het totalitarisme.

Het chiliasme is iets dat het totalitarisme gemeen heeft met oude archaïsche tradities, met religies in het bijzonder. Maar er is ook iets dat wezenlijk modern is aan het totalitarisme. En dat is het geloof in een ijzeren wetmatigheid, en de aanname dat wetenschap alle aspecten van het leven en van de werkelijkheid compleet kan doorgronden. Dat is 'sciëntisme', dat steunt op de aanname dat de wereld een structuur heeft die geheel en al coherent is en door de menselijke geest gekend kan worden. Sciëntisme steunt op wetenschap, maar valt niet samen met wetenschap. Sciëntisme is vooral een geloof in wat wetenschap vermag. Sciëntisme gelooft uiteindelijk dat mensen overbodig zijn en opgeofferd mogen worden voor een ultiem doel. Het botst met het humanisme dat de mens juist wel centraal stelt in zijn veelzijdigheid, en als dusdanig met de uitgangspunten van de democratie. Inhoudelijk kunnen zich binnen het sciëntisme twee varianten aftekenen, namelijk één die gericht is op het ontdekken van wetmatigheden in de geschiedenis en de menselijke samenleving, en één die het meer moet hebben van wetten in de natuur. De eerste traditie is terug te vinden

bij het marxisme, de tweede traditie zal haar uitweg vinden in allerlei vormen van sociaaldarwinisme en fascisme.

1.1.2. Totalitaire ambivalenties

Totalitarisme pretendeert bijna altijd zich te baseren op consistente en coherente uitgangspunten. Toch laat het ook steeds een aantal interne contradicties zien. Sterker nog, in totalitaire ideologieën wemelt het vaak van de ambivalenties. Bijna altijd probeert men onverenigbare eisen met elkaar te verzoenen. Dat maakt tegelijkertijd zijn kracht en zijn zwakte uit. Dat laatste gebeurt als contradicties te groot worden en het systeem zelf in elkaar stort. In het eerste geval worden tegenstrijdigheden gebruikt om fouten en vergissingen te compenseren door het tegenovergestelde naar voren te schuiven. Zo heeft men 'altijd gelijk'. Maar ieder totalitair denken heeft steeds de neiging om deze spanningen en ambivalenties te verdoezelen en de schijn van eenheid te verdedigen. Toch zijn die interne contradicties op een aantal terreinen heel goed vast te stellen.

Een belangrijk spanningsveld betreft de tegenstelling tussen vrije wil en determinisme. Het sciëntisme lijkt te suggereren dat er geen ruimte is voor de ijzeren wetmatigheden in ofwel de geschiedenis ofwel de natuur. Maar toch gaat het totalitaire denken er tegelijkertijd ook steeds van uit dat er superieure geesten of sterke leiders zijn die meer dan anderen in staat zijn om die wetmatigheden te doorgronden, teneinde de natuur of de geschiedenis in een bepaalde richting te duwen. Dat geeft dus aanleiding tot een extreem grote machtsconcentratie in handen van diegenen die de weg naar de ideale toekomst voorbereiden. Een tweede contradictie betreft de nooit helemaal opgeheven spanning tussen moderniteit en antimoderniteit. In zijn droom om een mythisch verleden in al zijn glorie te herstellen, is het totalitarisme wezenlijk reactionair. Antimodern is het evenzeer in de zin dat het bijna altijd de verworvenheden van de moderne liberale samenleving in al zijn facetten, namelijk een tendens naar individualisme, rationalisme en tolerantie, verkettert. Maar tegelijkertijd is het modern in de omhelzing van moderne middelen en technieken om zijn doel te bereiken. Ten derde staat de rol van de ideologie altijd ter discussie. Men zou denken dat totalitaire systemen altijd door en door ideologisch zijn, en de werkelijkheid graag aanpassen aan de ideologische a priori's. Maar terzelfder tijd dient de ideologie bijna steeds als een façade. Ideologieën zouden aan het leven in principe altijd een grote mate van voorspelbaarheid moeten geven, omdat ze uitgaan van onveranderlijke premissen. In werkelijkheid spelen macht en geweld een even centrale rol. Dat uit zich in de alomtegenwoordigheid van willekeur en onvoorspelbaarheid, dus juist het tegendeel van ideologische axioma's. Dat zijn evenzeer, en misschien nog meer, kenmerken van totalitarisme. Opportunisme en orthodoxie in de leer komen bijna altijd gelijktijdig voor.

Wellicht de grootste interne contradictie binnen het totalitarisme betreft de relatie tot de democratie. Op het eerste gezicht is het scherpe antagonisme duidelijk. Het totalitarisme verwerpt op de meest radicale wijze de uitgangspunten van de democratie: het legt dwang op in plaats van vrijheid, uniformiteit in plaats van verscheidenheid, legt de eindbestemming van de geschiedenis vast in plaats van de vrijheid voor mensen om zelf hun keuzes te maken en op te volgen. De kernwaarden van de westerse democratie – vrijheid, gelijkheid, broederlijkheid – worden door het totalitarisme ten diepste veracht. Toch is deze verwerping van de democratie minder eenduidig dan wordt aangenomen. Integendeel zelfs, totalitaire regimes presenteren zich bijna altijd als betere en meer perfecte vormen van democratie. Niet de vermolmde, corrupte en incompetente parlementaire democratieën, maar zichzelf zouden een betere representatie van het volk, van de natie of van de hele samenleving garanderen. De associatie met ‘volk’ komt bijna in ieder totalitair regime terug. En ook zal een sterke leider – een *Führer*, *Duce*, een secretaris-generaal van de partij, een ‘Vader des Vaderlands’ – zich bijna steeds presenteren als de ‘natuurlijke belichaming’ van de wens van het volk, dus niet iemand die tijdelijk gezag uitoefent en dat volgens technisch-bureaucratische procedures doet, maar iemand wiens macht steunt op de gedachte dat die samenvalt met het belang en de missie van het volk in zijn geheel. Totalitaire regimes kunnen vaak met evenveel recht claimen dat ze ‘democratisch’ zijn. Maar dan rijst natuurlijk de vraag hoe ‘democratie’ wordt gedefinieerd.

Het dilemma kan gedeeltelijk worden opgelost door te kijken naar twee basisvarianten van democratie. De eerste variatie gaat terug op John Locke en Montesquieu en maakt van pluralisme en machtsdeling de basisvoorwaarden van de democratie. Democratieën zijn regeervormen die tot doel hebben om de verscheidenheid in de samenleving tot hun recht te laten komen en via een systeem van representatie, in principe altijd tijdelijk, gezag uit te oefenen. De manier waarop gezag wordt uitgeoefend, ligt altijd in procedures vast, en is gebonden aan de principes van de rechtsstaat, met andere woorden voor iedereen geldige rechten en plichten. De manier waarop macht wordt uitgeoefend en verdeeld, is belangrijker dan het doel. Een goede samenleving wordt naar de ‘vorm’ gedefinieerd en niet naar de ‘inhoud’ (want die is per definitie vatbaar voor verschillende interpretaties, en de vrijheid om daarover met vreedzame middelen te strijden moet gegarandeerd blijven). Dat pluralisme botst met het monisme in het ‘democratie’-begrip van het totalitarisme. Dat gaat terug op een visie op het volk als een ongedifferentieerd geheel: de natie, de gemeenschap, de massa, het ‘algemeen belang’. Jean-Jacques Rousseau staat aan de basis van een dergelijk totalitair democratiebegrip. Het werd in de praktijk gebracht in de radicale fase van de Franse Revolutie en diende als bron van inspiratie voor zowel de linkse als de rechtse dictaturen in de 20ste eeuw. Het volk is een ongedifferentieerd lichaam waarin iedereen volgens organische principes zijn plaats inneemt. De leider of de elite beschouwt zichzelf als de emanatie van het geheel en als diegene die de historische missie heeft

om het volk naar een ideale toekomst te leiden. Om die eenheid te bewerkstelligen en om het ultieme doel te bereiken, is het gebruik van geweld onontbeerlijk.

Stilaan wordt duidelijk dat totalitarisme weliswaar op eeuwenoude ideeën steunt, maar wezenlijk aan de tijdsgebonden condities van de 20ste eeuw vasthangt. Het totalitarisme als doctrine kent een lange voorgeschiedenis, als politieke praktijk is het een fenomeen van de 'korte 20ste eeuw' en is het ook niet in een ander tijdsgewricht denkbaar. Blauwdrukken voor een ideale staat zijn al terug te vinden bij Plato, Machiavelli, Rousseau en Hegel. Die bleven in hoge mate theoretische constructies die weinig of geen vertaling vonden in politieke programma's. Dat gebeurde pas vanaf het moment dat het volk in het voetlicht trad. De Franse Revolutie was het eerste kantelmoment dat de massa's op het toneel deed verschijnen. Maar van totalitarisme kon nog geen sprake zijn zolang een burgerlijk-aristocratische elite de toon aangaf en de massa's niet aan het woord liet. Dat veranderde pas met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Het volk trad definitief naar voren en maakte het mogelijk dat totalitarisme een transformerende kracht werd. Nadat de grote catastrofe van de Grote Oorlog was uitgewoed, waren twee voorwaarden vervuld: de massa was politiek geactiveerd en leiders konden die ook van bovenaf in beweging brengen met chiliastische boodschappen. De mobilisatie van de massa had twee kanten: ze trad zelf op het voorplan (actief) en werd aangesproken als steunpilaar en verwijzing (passief). Dat was niet mogelijk zolang de macht in handen was geweest van een kleine politieke en maatschappelijke elite. Macht komt vanaf nu voort uit de massa. Men appelleert aan de massa en legitimeert macht door de (al dan niet vermeende) steun van de massa in te roepen. Totalitarisme en de opkomst van de massamaatschappij zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden.

De ambivalente houding tegenover zowel de democratie als de moderniteit maakt stilaan duidelijk waarom totalitarisme pas in de historische context van de beginnende 20ste eeuw kon ontstaan en niet eerder. Veel historici hebben naar het totalitarisme gekeken als een gewelddadige reactie op de lange nasleep van de Franse Revolutie – het moment waarop noties van democratie en moderniteit voor het eerst doorbraken. Totalitarisme komt uit dit kantelmoment voort en is er tegelijkertijd een radicale tegenbeweging van. De Franse Revolutie stond aan het begin van een proces dat mensen in alle opzichten wilde bevrijden van de lasten uit het verleden: politiek ontstond de mondige burger, economisch werden de beperkingen van de feodale standenstaat opgeheven, cultureel en sociaal werden de beklemmende banden met tradities of met het opperwezen en het hiernamaals doorbroken. Kortom, de westerse mens kwam in een alomvattend emancipatieproces terecht. Die mens ging zich in toenemende mate ontdoen van de vele ketenen die hem aan zijn sinds eeuwen overgeleverde *Umwelt* hadden gebonden. In de mate dit neerkwam op een 'overstijgen' van een gepredestineerde lotsbestemming van de westerse mens, kan men van een proces van 'transcendentie' spreken (Ernst Nolte). Deze bevrijdingsroes had ook

een keerzijde, namelijk een steeds sterker gevoel van vereenzaming, ‘atomisering’, ontworteling en een verlies van verbondenheid. De natuurlijke harmonie tussen de mens en zijn omgeving was door modernisering, industrialisering, liberalisering en verstedelijking volledig verstoord.

Het totalitaire project is op te vatten als een poging om dit voortschrijdende proces van ‘transcendentie’ op gewelddadige wijze te stoppen en de westerse mens in zijn ‘oorspronkelijke’ staat van harmonie met zijn omgeving te herstellen. Dat kwam met andere woorden neer op een beoogde terugkeer naar een periode voordat het proces van modernisering op gang was gekomen. In de onmiddellijke toekomst moest dus de terugkeer naar die mythische begintijd worden gerealiseerd – voor de eenen de volstrekt harmonieuze klasseloze primitieve samenleving, voor de anderen de in ere herstelde wetten van de natuur. Maar ondertussen had de 19de eeuw een explosieve groei van moderne en technische middelen doen ontstaan en waren sommigen begonnen te dromen van de noodzaak om revolutionair geweld te gebruiken om hun chiliastische doelstellingen te bereiken. De massale vernietiging van mensenlevens was onvermijdelijk, en praktisch ook mogelijk, om het beoogde herstel van de perfecte harmonie te bewerkstelligen. De eenheid kon alleen maar bereikt worden door de radicale verscheidenheid met geweld en terreur op te lossen. Communisme en fascisme zijn de keerzijden van dezelfde medaille: de droom van een terugkeer van een verloren gegane wereld, de belofte om dat zo spoedig mogelijk ‘hier en nu’ te bereiken, het vertrouwen dat de ijzeren wetmatigheden van de geschiedenis en de natuur te doorgronden zijn, en de bereidheid om daar miljoenen mensenlevens voor op te offeren, hebben ze met elkaar gemeen. En niet toevallig kwamen ze bijna gelijktijdig op het voorplan, als elkaars doodsvijanden, maar ook als elkaars spiegelbeeld. De bloederige start van de 20ste eeuw leverde de ideale voedingsbodem voor hun succesvolle opmars.

1.2. DE RECHTSE CONTRAREVOLUTIE

1.2.1. Europese wortels

De oorsprong van het Duitse nationaalsocialisme in het tijdperk van het totalitarisme zoeken, roept traditioneel veel weerstand op. De suggestie dat zowel linkse als rechtse varianten van het totalitarisme als het ware vanuit éénzelfde ideologische grondstroom voortkwamen, is niet alleen empirisch moeilijk aan te tonen, maar ligt vooral ingewikkeld bij diegenen die het communisme niet zonder meer willen gelijkstellen met één van de meest gewelddadige en onmenselijke regimes uit de moderne geschiedenis. Waar juist de vergelijking over de links-rechts-tegenstelling

heen om allerhande redenen vaak veel bezwaren oproept, ligt het anders als men op zoek gaat naar overeenkomsten die zich binnen het rechtse spectrum bevinden. Hoe kan het nationaalsocialisme vergeleken worden met andere bewegingen of regimes die gemakshalve als 'extreemrechts' worden geclassificeerd, met antidemocratische stromingen die fel tegen 'links' gekeerd zijn? Waar situeerde het Duitse nationaalsocialisme zich binnen die brede antidemocratische stroming die rond de vorige eeuwwisseling de hele erfenis van de Franse Revolutie, de voortschrijdende modernisering en secularisering, de gevolgen van de industrialisering en de verstedelijking te vuur en te zwaard wilde bestrijden? Waar lagen de overeenkomsten en waar de verschillen? Deze antidemocratische stromingen hadden, ondanks hun vaak vele onderlinge verschillen, minstens één zaak met elkaar gemeen: ze gingen de strijd aan met wat ze zelf als een soort tweekoppige draak beschouwden. Ze verwierpen de liberale democratie evenzeer als alles wat ze als (radicaal of gematigd) links beschouwden. En bijna overal hadden zij een strijd op leven en dood tegen een nationale vijand op het oog: nationale of culturele minderheden, buitenlandse vijanden, joden.

Het Duitse nationaalsocialisme wordt vaak als de meest radicale variëteit van deze brede stroming beschouwd, zowel wat de theoretische uitgangspunten betreft als de manier waarop die naderhand ook in de praktijk werden gebracht. Na de huiveringwekkende ervaringen met de Holocaust nam de neiging toe om alles wat tot die brede waaier hoorde, ook simpelweg gelijk te stellen met het Duitse voorbeeld. Dat is echter duidelijk te kort door de bocht. Op die manier verliest men immers de nuances en evidente verschillen uit het oog. Het kan daarom geen kwaad om nog eens naar het nationaalsocialisme juist als een variëteit van een bredere fascistische beweging in Europa te kijken. Wat zijn daarbij de nationale verschillen en welke overeenkomsten kunnen er gesignaleerd worden? Hier dient eerst opgemerkt te worden dat het begrip 'fascisme' in de internationale wetenschappelijke literatuur een dubbele lading dekt: fascisme (*fascism*) als 'generisch' begrip dat transnationaal is en verschillende nationale voorbeelden insluit, of fascisme (*Fascism*) dat enkel betrekking heeft op de Italiaanse variëteit. Wat volgt, zijn beschouwingen die betrekking hebben op de eerste betekenis.

Het fascisme verklaarde zichzelf wel de doodsvijand van het liberale en parlementaire systeem, maar dat neemt niet weg dat het zijn oorsprong in de opkomst van de moderne democratie had gevonden. In de nog overwegend aristocratische en burgerlijk-elitaire samenlevingen van de 19de eeuw vond het fascisme nauwelijks aanknopingspunten. De Eerste Wereldoorlog, de Russische Revolutie en de daaruit voortvloeiende angsten voor een mogelijke verspreiding van het communisme, en de opkomst van de massademocratieën in het Westen leverden het kader waartegen het fascisme storm kon lopen. Natuurlijk had het fascisme ook eigen wortels en een 'positieve' missie, in de zin dat het een eigen programma nastreefde, maar veel meer dan dat moet het principieel beschouwd worden als een 'tegen'-beweging. Fascisten

beschouwden zich graag als de doodgravers van de Franse Revolutie. Alles wat deze grote burgerlijke revolutie op het einde van de 18de eeuw had voortgebracht, werd hartstochtelijk en compromisloos verworpen. En in de mate dat alle grote politieke en ideologische stromingen die de moderne Europese samenleving schragen uit die Franse Revolutie zijn voortgekomen, was dat verzet ook radicaal tegen deze fundamenteën gericht. Het verklaart dan ook waarom de pijlen zowel op het socialisme als op het liberalisme gericht waren. Fascisten keerden zich daarom zowel tegen de liberale burgerstaat en zijn instituties als tegen de vele varianten van links. Wat beide immers met elkaar gemeen hebben, is een rationalistisch mensbeeld dat gericht is op emancipatie (van de burger of van de arbeider) en op het idee van maakbaarheid van de samenleving. Dat beschouwden fascisten nu als een perversie, een leugen en een aanslag op de 'natuur van de mens'.

Het verzet tegen de gevolgen van de Franse Revolutie was op zich niet nieuw. Conservatieven en reactionairen in de vroege 19de eeuw waren de eersten geweest die zich van de revolutie hadden afgekeerd. Ook socialisten vonden dat de idealen van de Franse Revolutie door de bourgeoisie waren weggekaapt en hekelden de universalistische pretenties, die het klassegebonden karakter van de revolutie moesten verdoezelen. Maar fascisten gingen veel verder in hun kritiek op de erfenis van 1789. Die moest namelijk met geweld ongedaan gemaakt worden. Toch bleef de verhouding tot de Franse Revolutie ook erg dubbelzinnig. Want lag zij immers ook niet aan de basis van het moderne nationalisme, van de patriottische begeestering voor het Vaderland, van het appel aan het volk? En had zij immers niet de *levée en masse* opgeroepen, een Frans volk in het leven geroepen dat zijn soldatenplicht vervulde en als één man ten strijde trok tegen de vijand, toen die de revolutie dreigde te verpletteren? Sommige historici zouden met name in de jakobijnse fase van de Franse Revolutie, met haar mobilisatie van de massa's en haar terreur tegen tegenstanders, juist de voorlopers van het fascisme zien.

Blauwdrukken voor een ideale staat vonden fascisten genoeg, en die ontleenden ze vaak aan een ver verleden. Natuurlijk zijn die modellen niet altijd als voorlopers te beschouwen van de fascistische staat. Daarbij kan het gaan om (grotendeels gemythologiseerde en gefantaseerde) voorstellingen van de Germaanse wereld waaraan de nationaalsocialisten in Duitsland zich spiegelde, of over voorbeelden uit de klassieke oudheid voor allerlei vormen van mediterrane fascisme. In de blauwdrukken van Plato's ideale staat evenzeer als in de figuren van de Romeinse heersers Caesar en Augustus konden fascisten van allerlei slag en stijl bronnen van inspiratie vinden. Dat geldt ook voor latere periodes. Vanaf de renaissance werden ideeën over de staat ontwikkeld die pas in de 20ste eeuw hun weg naar de toepassing zouden vinden. Niccolò Machiavelli die het absolute gezag van de staat en het primaat van de machtspolitiek verdedigde, was hier een voorbeeld van. Het beeld van een sterke leider die het eengemaakte volk naar een nieuwe toekomst leidde, nadat met de corruptie, de

decadentie en de erfenis van het verleden was afgerekend, was inspirerend voor het fascisme. Zoals Machiavelli had afgerekend met de middeleeuwse vorstenstaat, zo wilden de fascistten de vermolmden burgerstaat ten grave dragen. Ook in het werk van de 17de-eeuwse politiek filosoof Thomas Hobbes vonden velen inspiratie voor een streven naar een ideale sterke staat. Hobbes had immers in zijn *Leviathan* het vorstelijk absolutisme verdedigd. Maar de vroegmoderne modellen van een absolute staat hadden slechts een beperkte invloed op het latere fascisme. Dat vertrok namelijk van de natie of het volk als basisprincipe voor de ordening van de staat en verwierp categorisch de gedachte dat erfelijke vorsten het recht op absolute machtsuitoefening hadden. De absolute staat die zij voor ogen hadden, was er niet een die steunde op religieuze of metafysische beginselen, laat staan op dynastieke aanspraken, maar moest haar machtsbasis in de moderne seculiere samenleving vinden.

Ook in de ideeënwereld van de beginnende 19de eeuw vond het fascisme aanknopingspunten. Het romantische verzet tegen de Franse Revolutie en haar universalistische principes had de belangstelling en de verering voor de eigen natie doen ontstaan. Johann Gottfried Herder was op zoek gegaan naar de culturele kern van de natie, meestal nog in termen van antropologische en taalkundige verwantschap. Maar het Herderiaanse nationalisme was nog te universalistisch van aard om het als een soort aanloop naar fascisme of nationaalsocialisme naar voren te schuiven. Het nationalisme had wel al bij Johann Gottlieb Fichte een veel duidelijker exclusieve inhoud. Hij wordt daarom ook terecht de vader van het Duitse nationalisme genoemd, maar van een politieke beweging in de moderne betekenis van het woord was zeker nog geen sprake. Sommigen zien ten slotte ook in de politieke theorie van Georg Wilhelm Friedrich Hegel een voorbode van het fascisme. Hegel had immers de absolute autoriteit van de staat, als de belichaming van de Geest, verdedigd. In de sterke staat zou de ware vrijheid van ieder mens gewaarborgd blijven. Toch stonden Verlichting en romantiek nog te ver af van het 20ste-eeuwse fascisme om hier al een antecedent in te ontwaren. Vooral de erfenis van Hegel is te divers om die te reduceren tot voorloper van het fascisme. De vraag of Hegel kan geïnterpreteerd worden als inspiratiebron voor de moderne totalitaire staat, is legitiem. Dat geldt misschien nog het meest voor autoritaire ideeën over een ideale staat. De manier waarop de meeste fascistische regimes die ideeën in de praktijk hebben omgezet, laat weinig overeenkomsten met Hegels oorspronkelijke filosofie zien.

Hoe oud de ideeën ook konden zijn waarop het fascisme zich inspireerde, als politieke massabeweging kan het niet eerder dan in de 20ste eeuw op het voorplan treden. In Europa – en daarbuiten – was van fascisme, in welke vorm dan ook, vóór het einde van de Eerste Wereldoorlog geen sprake. De lange 19de eeuw was er de samenleving niet naar om een rechts-radicalen antidemocratische massabeweging te doen ontstaan. Want zonder democratische fundamenteën – een soeverein volk dat begon te participeren aan de politiek – was een felle antidemocratische tegenbeweging niet mogelijk. Het

drama van de Eerste Wereldoorlog bracht de massa pas echt goed in beweging. Afwijzende ideeën over het falen van het burgerlijk-parlementaire systeem, die tot dan toe in een beperkte kring waren verspreid, vonden nu wel de aansluiting bij de leefwereld en expressiemogelijkheden van de arbeiders- en middenklassen. Antidemocratische opvattingen die ontwikkeld waren door een kleine intellectuele elite vonden nu wel een sociale voedingsbodem en een ruimere maatschappelijke weerklank.

In vergelijking met de periode na 1918 was de tijd die eraan was voorafgegaan er één van ongekende vrede en stabiliteit geweest. Nergens in Europa was de maatschappelijke orde serieus bedreigd geworden. Revolutionaire turbulenties zoals in de jaren 1848/49 en 1870/71 hadden in feite een al bij al beperkte uitwerking gehad. Sociale en economische vooruitgang schenen aan de orde van de dag. Het vooruitgangsoptimisme leek nog stevig de wind in de zeilen te hebben. In de geïndustrialiseerde landen van Europa leek de welvaart door de overzeese koloniale bezittingen te zijn verzekerd. De internationale conflicten die er in Europa sinds de Napoleontische oorlogen woedden, brachten de maatschappelijke orde nooit ernstig en ingrijpend aan het wankelen (de Duitse-Franse oorlog bijvoorbeeld of de Commune van Parijs) of speelden zich ver af van de Europese metropolen (zoals de Krimoorlog (1853-1856) en de oorlogen en strafexpedities in de overzeese kolonies). Het ‘concert van Europa’ werd gedirigeerd door staatsmannen die het volk liefst zo ver mogelijk van de tafels hielden waar de beslissingen echt werden genomen. Het zorgde er wel voor dat Europa geen catastrofale ontwrichtingen hoefde mee te maken, zoals dat in vorige eeuwen regelmatig het geval was geweest en ook nadien nog regelmatig zou gebeuren.

In de ‘lange 19de eeuw’ bleef een burgerlijk-aristocratische elite het voor het zeggen hebben en werden de langzaam opkomende volksmassa’s nog ver van de macht gehouden. Een lagere middenklasse voelde zich echter meer en meer bedreigd door zowel de toenemende concentratiebewegingen in de economie van bovenaf als een steeds luidruchtiger wordende arbeidersklasse van onderaf. Wat Karl Marx had verwacht, namelijk dat de middenklasse onder druk van een verhevigde klassenstrijd haar macht en aanzien zou verliezen en stilaan deel zou gaan uitmaken van het proletariaat, werd niet bewaarheid. Dat neemt niet weg dat velen uit deze groep afdreven naar de randen van de burgerlijke samenleving en daar het reservoir van verbitterden en ontgoochelden gingen aanvullen. In landen waar ondertussen de nationale grenzen werden hertekend, ontstonden daarbij nog problemen met de verhoudingen tussen de historische meerderheden aan de ene kant en nieuwe etnische minderheden aan de andere kant. Ook joden werden, na het afronden van een langdurig en moeizaam emancipatieproces, als een bedreiging ervaren. Vooral joden, traditioneel gewantrouwd en uitgesloten uit de christelijke samenleving, bleven ook na hun burgerlijke emancipatie de uitgelezen zondebokken om als veroorzakers van alle structurele gebreken in de kapitalistische maatschappij te worden aangemerkt. Niet weinigen binnen de lagere middenklassen zagen hun sociale en economische posities

onder druk komen te staan en hun traditionele leefwereld aan vanzelfsprekendheid inboeten. Of deze bedreiging door vreemdelingen nu reëel of ingebeeld was, speelt geen rol. De angst en het beeld van de ‘vijand’ werden hoe langer hoe meer in een nieuw politiek mens- en wereldbeeld omgevormd.

In de late 19de eeuw en vroege 20ste eeuw was enkel nog maar van een pril begin en een dunne voedingsbodem sprake voor wat zich later tot fascisme zou ontwikkelen. Prefascistische denkbeelden bleven te marginaal en het contact met de massa was nog niet gelegd. Maar de eerste stappen waren gezet. De eerste geschriften werden verspreid en nieuwe radicale ideeën zochten hun weg naar een breder publiek. De meeste denkers, schrijvers en pamflettisten waren al vroeg begonnen met het verspreiden van hun ideeën. Dat ging gewoon door na de Eerste Wereldoorlog en viel pas dan in goede aarde omdat de tijd er stilaan rijp voor werd. Ideeën die een extreemrechts wereldbeeld schraagden, vonden nu pas aansluiting bij een maatschappelijk klimaat dat diepe ontgoocheling en diffuse angsten had gegenereerd. Veel van deze denkers en doeners – Charles Maurras, Georges Sorel, Enrico Corradini, Benito Mussolini, om er maar enkelen te noemen – werden scharnierfiguren die de vooroorlogse met de naoorlogse werelden verbonden. De wereld na 1918 werd geconfronteerd met een verschijnsel dat fundamenteel nieuw was. De antidemocratische tegenbeweging was nu veel radicaler dan die in de 19de eeuw was geweest. Daarom dat men ook meestal van ‘nieuwrechts’ spreekt, om het te onderscheiden van het traditionele conservatisme sinds de Franse Revolutie. Het radicale nationalisme dat werd gepredikt, was van een volledig andere orde dan het bevrijdingsnationalisme van het begin van de 19de eeuw of het gematigde staatsnationalisme dat erop volgde. En niet langer richtte het zich tot de begoede middenklasse en de lagere middenklasse, maar wilde men ook de arbeiders bereiken, teneinde die voor beïnvloeding door het socialisme te beschermen. Het spreekt vanzelf dat, enkel nadat het tijdperk van de massademocratie voorgoed was aangebroken, dit streven enige kans op slagen had.

Terugblikkend op de vooroorlogse wortels van het fascisme dringt zich een principiële vraag op. Komt het fascisme nu uit de Europese cultuur- en maatschappijgeschiedenis voort, of is het een soort onbegrijpelijke en vooral ongewenste ontsporing, een historische vergissing die eigenlijk nooit had mogen bestaan? Intuïtief is bij velen, niet noodzakelijk de beoefenaars van de wetenschappelijke geschiedschrijving, de neiging groot om het fascisme als het absolute kwaad te definiëren dat niet in overeenstemming te brengen was met het Europese zelfbeeld. Was het niet de radicale ontkenning van een diepgeworteld geschiedfilosofisch optimisme? Had Europa vanaf de Franse Revolutie, met voorlopers in het humanisme en de renaissance, geen onafgebroken weg naar emancipatie, naar zelfbeschikking en naar een veralgemeende erkenning van universele mensenrechten afgelegd? En stond het fascisme daar niet volledig haaks op? Was het fascisme daarom niet iets dat volledig buiten deze geschiedenis stond, een soort ahistorisch *Fremdkörper*, dat ten diepste vreemd was

aan Europese tradities? In het licht hiervan is het begrijpelijk dat velen er moeite mee hebben zich voor te stellen dat het fascisme wel degelijk geworteld was in een Europese voorgeschiedenis en dat er raakvlakken en overeenkomsten zijn met andere politieke, filosofische en intellectuele tradities. Dat roept de fundamentele vraag op of het fascisme alleen maar de ontkenning van een 'historisch doel' was, of dan toch wel een eigenzinnig project in zich droeg.

Tegen de eerder beschreven intuïtie in zoeken historici naar de ideologische wortels van het naoorlogse fascisme in de populaire thema's uit het fin de siècle van de 19de eeuw. In die tijd was de revolutie begonnen broeien tegen het materialisme, rationalisme en positivisme van de burgerlijke maatschappij en tegen de opkomst van de democratie. Daartegenover werden emotionalisme, irrationalisme, subjectivisme en vitalisme geplaatst. Wat als alternatief naar voren werd geschoven, werd niet zomaar in de vorm van een zachte kritiek geformuleerd. Neen, er groeide een wijdverspreide overtuiging dat de westerse cultuur in diepe crisis was en een radicale en totale omwenteling noodzakelijk was. Vooral het individualisme werd op de korrel genomen. Men droomde van het herstel van een gemeenschap die meer was dan een optelsom van losse individuen. In de ogen van velen uit deze generatie had het rationalistisch individualisme de sociale en natuurlijke verbanden tussen mensen vernietigd. Vele ideeën waren niet nieuw, maar aan bestaande ideologische tradities ontleend. Veel klonk door van de kritiek van nationalist, conservatieven en socialist op de liberale burgerstaat. En zelfs in een technocratisch liberalisme dat in een aantal gevallen de vorming van een elite gunstig gezind was, kon het fascisme een bron van inspiratie vinden. Het fascisme was met andere woorden veel meer dan alleen maar een tegenbeweging, het kwam voort uit reeds bestaande tradities.

Tallose intellectuele bronnen hadden tegen het einde van de 19de eeuw dus hun sporen in de denkwereld van de latere fascist nagelaten. Dat gebeurde niet altijd even coherent en systematisch. Meestal kwam de overdracht rommelig en eclectisch tot stand, al naargelang de nationale context of de noden van het moment. Te denken valt aan de natuurstudie van Charles Darwin, de rassenleer van Arthur de Gobineau, de sociale psychologie van Gustave Le Bon, de kunstopvattingen van Richard Wagner of van Fjodor Dostoevski, de filosofie van Friedrich Nietzsche en Henri Bergson. Die zijn in 'subjectieve' zin niet allemaal als voorlopers van het fascisme op te vatten, in de zin dat zij bewust aan de vorming van een fascistische ideologie bijdroegen, maar hun ideeën en opvattingen leverden wel de grondstof waarmee fascist hun beeld op mens en wereld konden kneden.

Vooral de toepassing van Darwins opvattingen over de ontwikkeling van de natuur op die van mens en maatschappij had een grote invloed op het fascistische wereldbeeld. Onder sociaaldarwinisme verstaan we dan de overtuiging dat op de mens dezelfde algemeen geldende wetten van toepassing zouden zijn als op andere levensvormen. In

principe was er dus geen onderscheid tussen het natuurlijke en het menselijke leven. Het menselijke bestaan was, net zoals de natuur, onderworpen aan de onafgebroken strijd om te overleven en het overwicht van de sterksten over de zwakkeren. Het sociaaldarwinisme verwierp het optimistische uitgangspunt van het positivisme dat de mens uiteindelijk met behulp van zijn redelijkheid vat kon krijgen op zijn bestaan en zijn levensomstandigheden te allen tijde ook kon verbeteren. Erfelijkheid, raskenmerken en natuurlijke omgeving gingen nu de plaats innemen van het autonome en redelijke individu. Niet het individu met zijn aangeboren en onvervreemdbare rechten, maar het belang van de groep als een organisch geheel stond centraal, wat onvermijdelijk op gespannen voet ging staan met de uitgangspunten van de democratie. Aan de nationale gemeenschap werd een hogere waarde toegekend dan aan de rechten van de individuele burger. Het nationalisme dat werd gepredikt was niet langer emanciperend maar homogeniserend. De verheerlijking van het eigen volkslichaam nam de plaats in van de romantische strijd tegen vreemde heersers en bestuurders, zoals dat in de eerste helft van de 19de eeuw aan de orde was geweest.

Er waren ook theorieën uit de sociale en politieke psychologie die de opvattingen versterkten dat menselijk gedrag niet werd gedicteerd door rationale keuzes maar door emoties en blinde krachten. Friedrich Nietzsches nihilisme bijvoorbeeld en diens doodverklaring van God vielen samen met een aanval op de kuddemoraal van het christendom en, in diens gesecculariseerde vorm, van democratie en socialisme. In zijn *Übermensch* moeten sommigen de aankondiging van de moderne en charismatische dictator hebben herkend. Hetzelfde geldt voor de *Wille zur Macht* als metafysisch machtsprincipe dat in de plaats moest komen van formele procedures in de politiek. Niet alleen Nietzsche wees deze weg, ook de Fransman Henri Bergson met de gedachte van een *élan vital*, een soort permanent levensinstinct dat het steeds haalde op iedere redelijkheid en vrije wil. De geestelijke fundamenteën van de burgerlijke samenleving, en a posteriori ook van het socialisme, kwamen zo een voor een onder de sloophamer te liggen. Veel van deze ideeën en opvattingen vonden ook elders hun uitkomst en kwamen niet alleen in antidemocratisch vaarwater. Ze inspireerden ook politieke, intellectuele en wetenschappelijke vernieuwers. Ze werden opgepakt door katholieken, liberalen en socialisten – denkrichtingen dus die niets te maken hadden met die van de antidemocratische beeldenstormers. Het toont wel aan dat de genalogie van het fascisme ten zeerste verbonden was met zowat alle stromingen die de Europese beschavingsgeschiedenis bevroeden.

Ook sommige stromingen binnen het laat 19de-eeuwse socialisme hebben het fascisme bevrucht. Deze vaststelling is niet alleen contra-intuïtief, maar om politieke redenen erg beladen. Hoe kunnen er immers ‘linkse’ sporen teruggevonden worden in het vroege fascisme? Vooral het werk van de Franse theoreticus van het revolutionaire syndicalisme, Georges Sorel, wordt in dit verband vaak aangehaald. Het gebruik van politiek geweld, en het wapen van de algemene staking in het bijzonder, werd door

Sorel verwelkomd als een noodzakelijk middel om de burgerlijke staat omver te werpen. De bourgeois-democratie was voor hem reactionair en elitair. Sorel benadrukte daarentegen het belang van een krachtige mythe in de politieke strijd. Een grote rol was daarbij ook weggelegd voor een tot de verbeelding sprekende held. Ontgoocheld in het socialisme en de machteloosheid van de georganiseerde arbeidersklasse, evolueerde hij van een extreemlinks naar een extreemrechts denker. Deze overgang was bij hem mogelijk gemaakt doordat hij van een revisionistische, 'antimaterialistische' lezing van het originele marxisme was vertrokken. In de politieke actie speelden volgens hem niet zozeer materiële en economische overwegingen een rol, maar de revolutionaire geest, dadendrang en de bereidheid om geweld te gebruiken. 'Politieke religie' was voor hem van belang: niet de bestaande materiële voorwaarden zouden de massa's naar de revolutie leiden, zoals Marx had voorspeld, maar het activistische geloof om de toekomst vorm te kunnen geven.

Onmiskenbaar heeft de links-revolutionaire erfenis een rol gespeeld bij het ontstaan van het fascisme als ideologie. De gedachte bij Sorel was immers dat de arbeidersklasse, als ruggengraat van het volk, meer zou kunnen bereiken binnen de marges van de nationale staat, in plaats van zich over te geven aan zoiets abstracts als internationale solidariteit. Zodra de materialistische component – *Erst das Fressen und dann die Moral* – uit de marxistische orthodoxie was gehaald, en vervangen was door een stevige vleug idealisme, irrationalisme en vitalisme kon de overgang van socialisme naar een of andere vorm van 'nationaal socialisme' worden gemaakt. Het uiteindelijke doel bleef min of meer hetzelfde: het vernietigen van de burgerlijke en liberale staat, die corrupt en decadent was, en de verheffing van het gewone 'volk' – en dat werd dan niet langer meer als de groep van werkenden en scheppende krachten gedefinieerd, maar als de nationale lotsgemeenschap. Een soort algemene regeneratie van de natie hadden zowel de radicale socialisten als de fascisten voor ogen. De vraag was alleen maar of dat door slechts één sociale klasse of door de hele nationale gemeenschap moest worden bereikt.

Zowel de politiek-maatschappelijke context als de ideeënhistorische voorgeschiedenis dwingen tot de conclusie dat het fascisme niet anders dan als een typisch Europees fenomeen kan worden opgevat. In geen enkel Europees land was het volledig afwezig en buiten het continent was het, op een aantal uitzonderingen na, zo goed als onbekend. De gevolgen van de Eerste Wereldoorlog en de daaropvolgende wereldwijde economische depressie waren bijzonder gunstig voor het ontstaan van fascistische of semifascistische regimes in verschillende Europese landen. Waar democratische tradities nauwelijks waren geworteld, waren de kansen op succes het grootst. Italië nam in 1922 het voortouw met de machtsgreep van Mussolini. Nadien volgden vele landen in Centraal- en Zuid-Europa. Rechts-autoritaire regimes kwamen aan de macht in Hongarije, Polen en de Baltische landen. In de hele regio bleef enkel het geïndustrialiseerde en sterk op het Westen georiënteerde Tsjechoslowakije een uitzondering.

Fascistische regimes waren zelden een kopie van elkaar, maar zochten aansluiting bij specifieke nationale tradities, zoals bijvoorbeeld het geval was bij het ‘klerikaal fascisme’ in Oostenrijk. In Portugal kwam een autochtone variante van fascisme tot stand dat zich sterk op het ideaal van een corporatieve standenstaat oriënteerde. In Spanje bleef de macht van de traditionele maatschappelijke pijlers, (de kerk, het leger en de bureaucratie) ongebroken. Op de Balkan bleven (semi)fascistische regimes zo zeer met bestaande elites verbonden, dat men daar eerder van konings- of militaire dictaturen kan spreken. De meeste van deze landen beantwoordden slechts gedeeltelijk aan de criteria om van een echt ‘zuiver’ fascisme te spreken. Meestal waren ze ideologisch wel enigszins vergelijkbaar met de grote voorbeelden uit Italië of Duitsland, maar ontbrak het hen aan de sociale massabasis of aan de politieke machtsmiddelen om op gelijke ooghoogte met deze twee te komen. In landen met langere democratische tradities (vooral in Noord- en West-Europa) waren de kansen op fascistische successen aanzienlijk geringer. Fascistische bewegingen kregen er pas een kans toen Duitse troepen deze landen onder de voet zijn gaan lopen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Bevriende bewegingen en regimes buiten Europa spiegelde zich soms aan het fascisme in Europa. Dat was gedeeltelijk het geval in Japan en in Latijns-Amerika (Brazilië en Argentinië). In Zuid-Afrika was de invloed van fascisme en nationaalsocialisme op het Afrikaner nationalisme en op de apartheidsideologie in het bijzonder, niet onbeduidend. Toch zijn deze buiten-Europese varianten niet zonder meer vergelijkbaar met de grote voorbeelden in Europa. De ideologische invulling was meestal anders en de (post)koloniale context maakt dat er van een eventuele symmetrie alleen maar beperkt sprake kon zijn. Voor de meeste historici vallen ze dan ook buiten het kader waarbinnen een zinvolle vergelijking mogelijk is. Er is dan ook een grote consensus om het fascisme als een product op te vatten van typisch Europese historische ontwikkelingspatronen. Nergens anders in de wereld deed zich een dergelijk gewelddadige confrontatie voor binnen de gespleten erfenis van de Franse Revolutie.

1.2.2. Discussies over een ‘fascistisch minimum’

Over vooral twee aspecten van het fascisme is er onder historici en andere wetenschappers altijd veel discussie geweest. Kan er zoiets als een ‘fascistische kern’ worden gedefinieerd die alle min of meer vergelijkbare bewegingen (en later regimes) met elkaar gemeen hebben? En welke plaats neemt het fascisme in het grotere geheel van de Europese politieke en cultuurgeschiedenis in? De eerste vraag heeft aanleiding gegeven tot een onoverzichtelijke literatuurstroom waarbij het telkens gaat om een juist evenwicht tussen typisch nationale kenmerken en punten die overeenkomst suggereren. Telkens rijst de vraag naar wat het ‘fascistisch minimum’ uitmaakte. Met andere woorden: aan welke voorwaarden moet een verschijnsel – een gedachtegoed, een politieke beweging of een regime – voldoen om als ‘fascistisch’ te worden geoordeeld?

In het debat om wat de kern van het fascisme zou uitmaken, zijn er op zijn minst twee scherp tegenovergestelde standpunten mogelijk. Een positief zelfbeeld – met andere woorden van fascistten over zichzelf – dat vooral de overeenkomsten benadrukt, is eerder zeldzaam. De meeste fascistische ideologen hebben de nationalistische grenzen van hun eigen denken nooit kunnen of willen overstijgen. Er zijn veel definities van fascisme bekend, die door de eigen aanhangers naar voren werden geschoven, maar ze zijn nauwelijks bruikbaar om op zoek te gaan naar het antwoord op de vraag wat al de verschillende verschijningsvormen nu juist met elkaar gemeen hebben. Mussolini sprak over het fascisme als de perfecte ‘totale staat’, waarin staat en natie volledig identiek waren. Maar dat impliceert noodzakelijkerwijs dat nationale belangen vóór gemeenschappelijke, ook door anderen gedragen, idealen kwamen. Aan de andere kant van het spectrum is er de marxistische geschiedschrijving die het fascisme als een uitwas van het kapitalisme beschrijft. Het fascisme is in dat perspectief niets meer of minder dan een fase in de ontwikkeling van het kapitalisme dat een gewelddadige uitweg zoekt uit de crisis waarin het onvermijdelijk verzeild was geraakt. Alles wat dus op het eerste gezicht ‘fascistisch’ lijkt te zijn – zijn uiterlijke kenmerken, zijn economisch programma, een sterke neiging tot gewelddadigheid – wordt dan afgedaan als oppervlakkige randverschijnselen die de kern van het fascisme moeten verdoezelen: het zou in wezen niets anders zijn dan een tijdelijke uitdrukking van dieperliggende structurele ontwikkelingen in de burgerlijk-kapitalistische wereld. Het fascisme wordt onverkort gezien als wapen in handen van de agressieve bourgeoisie die haar macht tegen de opkomende arbeidersklasse wil verdedigen. Het is alleen maar een ‘epifenomeen’. Het wordt met andere woorden iedere vorm van autonomie of historische *agency* onzegd.

Gematigde interpretaties over het fascisme leveren over het algemeen meer genuanceerde benaderingen op, maar ze hebben dan weer het nadeel dat hier nauwelijks van enige consensus sprake is. Ook in de niet-marxistische historiografie bestaat een niet onbelangrijke school die vooral op zoek gaat naar economische drijfveren. Zo zijn er de historici die het fascisme definiëren als een geradicaliseerde middenstandsbeweging, met de nadruk op de lagere middenklassen die, met de dreiging van het communisme voor ogen, op zoek gaan naar een autoritaire uitweg voor de crisis waarin ze zich bevinden. Andere historici beschouwen het fascisme dan weer als een klas-senoverstijgende beweging, die er meer dan andere in geslaagd was om ook sociaal en economisch een nationalistisch eenheidsgevoel in het leven te roepen. Daarnaast zijn er ook de aanhangers van de moderniseringstheorie. Die beschouwen het fascisme vooral als een poging om structurele industriële achterstand van landen als Duitsland en Italië op een autoritaire en gemilitariseerde wijze op te lossen. Naast de aanhangers van een economische benadering zijn er diegenen die het fascisme primair als politiek fenomeen opvatten. Nog anderen zien het dan weer als een cultureel verschijnsel of zelfs een psychologische conditie. Toch bestaat bij veel historici sinds vele jaren de neiging om opnieuw de ideologische boodschap centraal te stellen, om op die manier

de kern van het fascisme vast te leggen. Stanley Payne deed dat al in de jaren 1980 met zijn bekende schema over de basiskenmerken van het fascisme. Hij maakte daarbij een onderscheid tussen 1. de negaties, 2. de doelstellingen en 3. de uiterlijke kenmerken.

Onder negaties verstaan we al datgene waartegen het fascisme zich verzette. Het had de oorlog verklaard aan zowel het liberalisme, het socialisme als het klassieke conservatisme. Het was niet alleen gekeerd tegen alles wat in de maakbaarheid en de veranderlijkheid van de mens geloofde (de in wezen optimistische mensbeelden die aan zowel liberalisme als socialisme ten grondslag lagen), maar ook tegen het transcendentisme dat de lotsbestemming van de mens buiten zichzelf plaatste, zoals dat bijvoorbeeld in het conservatisme het geval was. Wat volgens Payne het fascisme daartegenover plaatste, was een extreem vitalistische, idealistische en voluntaristische filosofie die gericht was op het tot stand brengen van een nieuwe, zichzelf regulerende maatschappij, die zich bevrijd had van oude tradities, maar opnieuw in eenklank was met oeroude ‘natuurlijke’ wetten. Dat veronderstelde een sterke nationalistische en autoritaire staat die alles, ook de economie en de sociale verhoudingen, onderwierp aan duidelijke doelstellingen, het gebruik van geweld in principe niet afwees en bijna altijd gericht was op een verandering in de internationale en geopolitieke verhoudingen. Daarnaast onderkende Payne een aantal uiterlijke kenmerken die telkens terugkeerden: een permanente mobilisering van de massa's en een militarisering van de politiek en het burgerlijke leven; een sterke gerichtheid op de esthetische expressie

van de politiek door rituelen en symbolen; de verheerlijking van mannelijke kracht en soldatendom; een jong en activistisch imago dat de politieke strijd in termen van een generatieconflict beschreef; en een sterke neiging tot charismatisch en onconventioneel leiderschap dat niet gebonden was aan formele principes en procedures van machtsuitoefening.

In de lijn van Payne zijn de meeste onderzoekers de kern van het fascisme in termen van politiek, ideologie en cultuur gaan definiëren, en dus minder als een sociaal verschijnsel of een economisch systeem. De Italiaanse historicus Emilio Gentile, die zich in zijn theorievorming sterk liet inspireren door zijn studie van het regime van Mussolini, lanceerde het begrip van de ‘sacralisering’ van de politiek door middel van totalitaire methodes als kernstuk van het fascisme. Het fascisme stelde de politiek centraal en maakte het tot een soort civiele religie. Het was totalitair in de zin dat het een absolute osmose tussen staat en natie, welbegrepen alleen maar de eigen natie, nastreefde. De uitoefening en representatie van de macht kregen een sacraal en mystiek karakter. Gentiles definitie van een ‘politieke religie’ komt heel sterk in de buurt van het klassieke totalitarisme-concept, omdat het ook gemakkelijk kan toegepast worden op het communisme (in zijn meest doorgedreven vorm, zoals het stalinisme of het maoïsme bijvoorbeeld). Maar waar het fascisme zich juist fundamenteel van het communisme onderscheidde – en juist daarin is het concept van ‘politieke religie’ bijzonder bruikbaar – is de mystieke, irrationele en archaïsche dimensie in zijn politieke visioenen.

De Britse historicus Roger Griffin stelde het begrip van de ‘palingenese’ centraal. Daarmee wordt de gedachte van een permanente wedergeboorte van een natie bedoeld. Het fascisme wordt gedefinieerd als een revolutionair nationalisme, dat zowel politiek, sociaal als ethisch van aard was. De nationale gemeenschap zou haar eindbestemming vinden in een louterende regeneratie, die zowel de overgeleverde tradities als het hier en nu afwees en de terugkeer naar een mythisch oerbegin van de natie verkondigde. In het centraal stellen van de natie – dat kan zowel een staat als een volk zijn – zien de meeste onderzoekers wel de kern van het fascisme. Maar juist omdat iedere natie particulier is en er onderling vaak grote verschillen zijn, blijkt het moeilijk om een algemeen fascisme-begrip te ontwikkelen dat eenieders goedkeuring wegdraagt. Het verklaart waarom de kern van het fascisme zich veel minder gemakkelijk dan om het even welke andere politieke stroming laat vastleggen.

De Amerikaanse historicus Robert Paxton definieerde het wezen van het fascisme dan veel meer in culturele en sociaalpsychologische termen. Fascisme is voor hem een politieke voorkeur die obsessief bezig was met de waarneming van decadentie en verval, vernedering en slachtofferschap en daartegenover de waarden van eenheid, zuiverheid en kracht plaatste. Niet voor niets werd geweld verheerlijkt als een middel

om met de gevestigde elites af te rekenen, om een interne zuivering door te voeren en een naar buiten gerichte expansie voor te bereiden.

Er blijft in de geschiedschrijving een belangrijke scheidingslijn bij het antwoord op de vraag of het fascisme zijn eigen logica volgde dan wel of het slechts de uitdrukking was van een dieperliggende realiteit. Met andere woorden: streefden fascistten bewust hun eigen doelstellingen na, of waren het onbewuste handlangers van een groter kwaad? Tot deze tweede richting behoort de marxistische historiografie, en bij uitbreiding iedere geschiedschrijving die bij voorkeur op zoek gaat naar de economische factoren. Fascistische ideologieën, bewegingen en regimes waren in deze visie niets meer dan een afgeleide van onderliggende structurele problemen in de burgerlijk-kapitalistische samenleving. Daartegenover staat dan een 'praxeologische' benadering. Dat wil zeggen dat fascisme dan als een politiek fenomeen *sui generis* wordt opgevat. Daarbij gaat men er dan van uit dat fascistten wel degelijk een eigen, 'positief' doel nastreefden en dat ze meer waren dan alleen maar een soort symptoom of een bijverschijnsel van iets wat zich onder de onmiddellijk waarneembare werkelijkheid bevond.

Waarom het vastleggen van een 'fascistisch minimum' zo moeilijk is en steeds tot zo veel discussie leidt, heeft veel te maken met een soort morele en ideologische geladenheid. De wijze waarop de 'kern' van het fascisme wordt gedefinieerd, zegt namelijk iets over de houding die men aanneemt tegenover het 'kwaad'. Veel heeft te maken met de schaduwen die juist de gruwelen van het naziregime hebben nagelaten. Indien men fascisme dermate algemeen en rekkelijk definieert dat alles vergelijkbaar wordt met het nationaalsocialisme in Duitsland, dan wordt een sterke historische belasting gesuggereerd. Alles wordt dan een variante van eenzelfde kwaad. Men kan echter ook een andere weg kiezen, en een veralgemenend fascisme-concept in zijn geheel laten vallen. Iedere vergelijking wordt dan onmogelijk, want in het licht van een ongeëvenaarde brutaliteit van het naziregime verbleken de fascistische regimes in Italië, Spanje, Portugal en zo vele andere landen.

De zoektocht naar een consensus over een 'generisch' fascisme-begrip speelt ook een rol in de discussie of het fascisme de breuk van 1945 heeft overleefd, of niet. Heeft de totale nederlaag van de As-mogendheden een periode definitief afgesloten en is terugkeer van de demonen uit het verleden ondenkbaar? Staat het hedendaagse rechtse radicalisme, in extreme of populistische vorm, in de sporen van het klassieke fascisme uit het interbellum of niet? Is er sprake van continuïteit of discontinuïteit? Men kan de kern van het fascisme zodanig definiëren dat de schijn wordt gewekt dat het ook na de verschrikkingen van het naziregime in een of andere vorm is blijven doorleven. Of is dat juist omwille van de omvang van de catastrofe waarin het Europa had gestort helemaal onmogelijk? Dit laat ook ruimte voor een zekere

geruststelling. Alleen al de gedachte aan zoveel miljoenen slachtoffers maakt immers de terugkeer naar de wereld van bruin- en zwarthemden zo goed als onmogelijk.

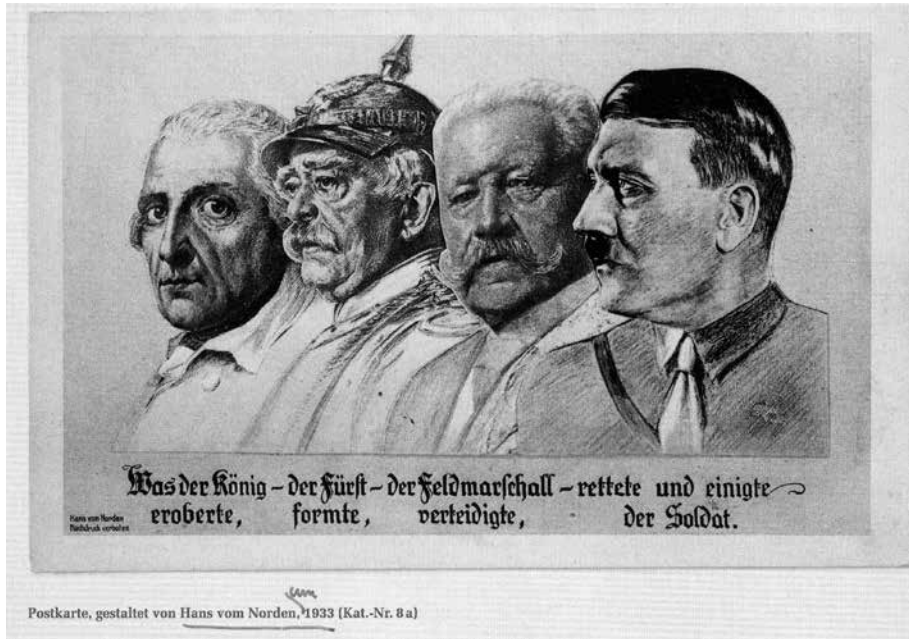
De Amerikaanse historicus Diethelm Prowe heeft dit dilemma opgevangen door een scherp onderscheid tussen de ideologische inhoud enerzijds en de historische context anderzijds te suggereren. Indien men naar de ideologische inhoud kijkt, een radicaal nationalistisch programma dat het homogene en onveranderlijke karakter van de volksgemeenschap als uitgangspunt en doelstelling van iedere politieke actie beschouwde, dan vallen de lijnen van continuïteit op. In die zin staan de naoorlogse rechts-radicalen bewegingen in Europa en daarbuiten op de schouders van het vooroorlogse fascisme. Indien men echter vooral de veranderde context beschouwt, dan vallen vooral de verschillen op. Een rechts-radicalen ideologie ontleent haar inhoud per definitie aan een steeds veranderende context. Ze is immers per definitie antidogmatisch, antirationeel en keert zich vanuit haar wezen zelf altijd tegen universele principes. In die zin zijn haar denkkaders versmolten met de historische episode waaruit het voortkomt. Het succes en de stabiliteit van de naoorlogse democratie, de veerkracht van de westerse welvaartsstaat die bijna altijd de grootste schokken van de economische crisissen goed heeft weten op te vangen, het verdwijnen van het communistische vijandbeeld en de culturele gevolgen van dekolonisatie, migratiestromen en de multiculturele samenleving: dat alles heeft het naoorlogse rechtse radicalisme in een fundamenteel nieuwe positie gedwongen. Zo bekeken blijft er van continuïteit weinig over. Wat nu als 'extreemrechts' in de Europese politiek geldt, is geen wederopstanding van een Hitler of een Mussolini. Bruin- of zwarthemden zijn niet uit hun as herrezen, en Auschwitz is niet aan een remake toe. Bij het begin van de 21ste eeuw zijn nieuwe uitdagingen en verleidingen aan de orde van de dag, met name de snelle verspreiding van een diffuus populisme en etno-nationalisme. Maar dat komt voort uit de condities van vandaag en niet uit een steeds verder liggend verleden.

1.3. EEN DUITSE SONDERWEG?

1.3.1. Een uitzondering in Europa?

Het Duitse nationaalsocialisme lag diep ingebed in Europese culturele en intellectuele tradities. Ideeën alleen echter verklaren niet alles. Ze verklaren vooral niet waarom ze in sommige landen met veel succes werden omgezet in werkelijkheid en in andere landen veel minder. Daarom moet naast de ideeëngeschiedenis ook naar maatschappelijke structuren gekeken worden. Opkomst en succes van het Derde Rijk hebben aanleiding gegeven tot de interpretatie van de Duitse geschiedenis als

een nationale *Sonderweg*. Uitgangspunt vormt het unieke karakter van het Duitse nationaalsocialisme als de meest brutale, maar ook meest efficiënte variëteit van het Europese fascisme, die te verklaren zou zijn vanuit een historisch ontwikkelingspatroon dat fundamenteel afweek van dat van de meeste andere landen in Europa. Dat fascistische bewegingen en regimes zich tijdens het interbellum in hoog tempo en in allerlei gedaanten in Europa verspreidden, doet geen afbreuk aan het feit dat het Duitse model absoluut uitzonderlijk was in zijn radicaliteit, in zijn globale ambities en in de nagestreefde perfectie om het doel van een homogene volksgemeenschap te bereiken. Wie naar de Duitse *Sonderweg* kijkt, wordt meestal getroffen door de merkwaardige spanning tussen de alom geprezen tradities van hoogstaande Duitse cultuur aan de ene kant en de vreselijke ontsporingen tijdens minstens twee wereldoorlogen aan de andere kant, en de gruwelen van de nazidictatuur in het bijzonder. Of hoe “een land van *Dichter und Denker* tot een land van *Richter und Henker*” (Karl Kraus) werd.

Alhoewel de theorie over het bestaan van een Duitse *Sonderweg* pas veel aanhang vond bij een generatie van ‘kritische historici’ na de Tweede Wereldoorlog, is ze niet echt nieuw en sloot zij aan bij oude 19de-eeuwse zelfbeelden van Duitsers. In het keizerrijk en tijdens de Weimarrepubliek koesterden veel Duitse intellectuelen de voorstelling van een superieure Duitse cultuur (*Kultur*) tegenover de westerse beschaving (*Zivilisation*). De eerste was groots, verheven en geworteld in de ziel van het volk; de tweede werd geassocieerd met materialisme, oppervlakkigheid en een neiging tot

decadentie. Iedere samenleving kende wel een vorm van beschaving, zelfs de meest primitieve, alleen de Duitse cultuur steeg daar in kwaliteit bovenuit, niet in het minst omdat ze een grote bijdrage leverde aan de cultuur van de gehele mensheid. Dit optimistisch en verheven zelfbeeld sloot aan bij het gekoesterde beeld van Duitslands *Mittellage*, zowel letterlijk geografisch als politiek en cultureel. De Pruisisch-Duitse machtsstaat werd geprezen als buffer en ‘gulden middenweg’ tussen de twee uitersten van het oosterse despotisme en barbarendom aan de ene kant en de westerse decadentie aan de andere kant. Na 1933 werd dit beeld een blauwdruk voor de Duitse ‘kruistocht’ tegen zowel de ‘Angelsaksische plutocratie’ als tegen het ‘Aziatische bolsjewisme’.

Dit was de kern van de *deutsche Ideologie*: ‘middenweg’-denken en *Sonderbewußtsein* – de gedachte fundamenteel ‘anders’ en vooral beter te zijn dan de rest van Europa. De toon was niet gematigd van aard, maar droeg de kiemen van een ongekennde radicaliteit in zich. Er werd geen compromis tussen de twee tegenpolen beoogd, maar juist de vernietiging ervan. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd in de propaganda de strijd opgevoerd tegen enerzijds de kapitalistische klassenmaatschappijen van het Westen en anderzijds de reactionaire autocratie in het Oosten. Daartussen zag het Duitse *Reich* zich als een sterke harmonieuze *Volksgemeinschaft* waar, onder de sturing door een sterke staat en een traditierijke aristocratie, de klassentegenstellingen overstegen werden. Het idee van een vitale nationale volksgemeenschap droeg sterke antikapitalistische, antiliberaal en antisocialistische elementen in zich. Een ‘nationale vorm van socialisme’ werd gepropageerd om de vuurproef van de Eerste Wereldoorlog te doorstaan. De contouren van de NS-ideologie waren al duidelijk getekend.

De ervaringen van de Tweede Wereldoorlog maakten voorgoed een einde aan iedere voorstel van een superieure en van het Westen afgezonderde Duitse cultuur (‘positieve *Sonderweg*’). Een nieuwe generatie Angelsaksische en naoorlogse West-Duitse historici beschouwden de verwijdering van het Westen niet langer als een reden tot trots, maar juist tot diepe schaamte. Duitslands historische afzondering werd nu juist opgevat als de voedingsbodem en de verklaring voor het succes van het nationaal-socialisme (‘negatieve *Sonderweg*’). Men twijfelde er niet aan dat de Duitse elite lange tijd een *Sonderbewußtsein* had gekoesterd, een zelfbeeld waarmee het afstand hield tegenover de rest van Europa, maar dat nu eerder als een last dan als een zegen werd beschouwd. In de geallieerde oorlogspropaganda was al eerder gezinspeeld op een soort ‘historische belasting’ die het *Deutschtum* had voorbestemd om massaal in de val van de grote totalitaire verleider te trappen. In sommige gevallen werd zelfs een rechtstreekse historische lijn van Luther over Frederik de Grote en Bismarck tot Hitler gesuggereerd. De massale afkeer van de democratie moest op een of andere manier verklaard kunnen worden.

De oorzaak voor het falen van de democratie in Duitsland werd nu gezocht in de herhaalde mislukkingen van de grote burgerlijke revoluties en het uitblijven van een burgerlijk-democratische ontwikkeling in de 19de eeuw. Pas na 1871 werden de doelstellingen van de burgerlijke revolutie (nationale eenmaking, parlementaire democratie, economische ontwikkeling) uiteindelijk gerealiseerd – maar niet ten gevolge van een democratische volksbeweging, maar in het kader van een *Revolution von oben*. Dat paste beter in de tradities van de autoritaire *Obrigkeitsstaat*. De basis van de oude machtselites (aristocratie, leger en bureaucratie) bleef onaangetast. De Duitse burgerij nam daarna moeiteloos het sociale en culturele waardepatroon van de aristocratische elite over. Anders dan in de meeste andere landen, waar de middenklassen juist de behoeders van liberale en democratische ideeën waren, verzaakte de Duitse bourgeoisie aan haar politieke rol en vergenoegde ze zich met het bewaren en koesteren van de nationale cultuur. Onder invloed van de heersende idealistische tradities ontstond een specifiek Duitse burgerlijke klasse, die zich veel meer op de *Kulturnation* oriënteerde, dan op de beginselen van een moderne burgerlijke *Staatsnation*. Het prestige van de Duitse burgerij steunde niet zozeer op financiële macht, maar op via het onderwijs en culturele vorming doorgegeven intellectuele tradities (*Bildungsbürgertum*).

Tegen de eeuwwisseling was Duitsland een sterke economische en industriële mogendheid (met een grote uitstraling op het vlak van cultuur, techniek en wetenschap), maar met staatkundige instellingen en een politieke mentaliteit die niet aangepast waren aan de noden van een moderne natie. De modernisering van Duitsland was dus maar half gelukt en zadelde het land met een januskop op. Kenmerkend voor de historische ontwikkeling van Duitsland, in vergelijking met de andere westerse landen als Frankrijk of Engeland, was de late ontwikkeling tot een nationale staat, een democratische rechtsstaat en een geïndustrialiseerde natie (*verspätete Nation*). De doorstroming van premoderne tradities hadden de groei naar democratische instellingen belemmerd. Maar tegelijkertijd beschikte de autoritaire staat, dankzij de economische en technologische groei, over enorme machtsmiddelen. Hier maakte de nationaalsocialistische massabeweging een kans, als de crisis van het interbellum de fundamenteën van de Weimarrepubliek begon te ondermijnen, zich een terugval in autoritaire tradities voordeed en de verleiding voor de beloftes van een ‘totale’ omwenteling onweerstaanbaar werd. Hitlers Derde Rijk beschikte bij diens machtsovername over alle noodzakelijke hefboomen om een ongekend radicale en gewelddadige dictatuur te vestigen.

1.3.2. Kritiek

De visie op de Duitse geschiedenis als een fatale *Sonderweg* die in het dramatische jaar 1933 moest uitmonden, bleef natuurlijk niet onaangevochten. Zowel vanuit linkse als rechtse hoek lokte ze veel weerstand uit. (Neo)marxistische auteurs zoeken de

oorzaken van het fascisme doorgaans in een algemene crisis van het kapitalisme en de burgerlijke maatschappij. Het Duitse fascisme is met andere woorden verbonden met het streven van de Duitse industriële bourgeoisie om haar macht en klassenbelangen veilig te stellen tegenover de aanspraken van de arbeidersklasse. In hun ogen heeft dat dus weinig of niets met nationale tradities te maken, en van ‘typisch Duitse’ elementen is al helemaal geen sprake. Ter rechterzijde voelt men er dan weer weinig voor om nationale tradities als het ware ‘verantwoordelijk’ te stellen voor het succes en de wandaden van het Hitler-regime. In deze visie is het nationaalsocialisme niet zozeer het product van nationale tradities, maar eerder een voorbeeld van een veel breder Europees verschijnsel. Dat een continuïteit wordt gesuggereerd tussen het traditionele conservatisme van de 19de en vroege 20ste eeuw enerzijds en het wereldbeeld van de nationaalsocialisten anderzijds, is al helemaal uit den boze. In zijn radicaliteit had de nazi-ideologie inderdaad ook weinig van doen met de erfenis van het traditionele conservatisme, dat ze overigens ook volledig verwierp.

Het is een terechte bekommernis om de nationale geschiedenis van Duitsland niet te willen herleiden tot een blind en rechtlijnig proces dat geen alternatieven openliet. Alles als een prelude op 1933 beschouwen, met andere woorden als een ‘voorgeschiedenis’ die noodzakelijk in de *deutsche Katastrophe* (Friedrich Meinecke) moest uitmonden, is weinig vruchtbaar. Maar een nog meer fundamentele kritiek richt zich op het feit dat de *Sonderweg*-theorie ten onrechte van een geïdealiseerde benadering van het ‘westerse model’ vertrekt, en onvoldoende stilstaat bij de vraag welke historische ontwikkeling dan ‘normaal’ zou zijn en welke niet. Een als ‘ideaal’ ervaren symbiose van economische modernisering en politieke democratisering heeft zich over het hele wereld slechts in een beperkt aantal landen voorgedaan (Frankrijk, Engeland, de Lage Landen, Scandinavië, Noord-Amerika), en ook daar is dat niet steeds zonder schokken gebeurd. Daarom dat de theorie ook vaak bekritiseerd wordt omwille van haar normatieve pretenties. Ze zou de geschiedenis, die van Duitsland en van andere landen, volgens het criterium van ‘goed’ en ‘kwaad’ verdelen. Geschiedenis zou te veel door een morele bril van vandaag bekeken worden.

De discussie over de Duitse *Sonderweg* is ten slotte nauw verbonden met de zogenaamde ‘singulariteitsthese’, met andere woorden de beoordeling van het nationaalsocialisme als een volstrekt unieke en onvergelykbare historische episode. Dat het Derde Rijk in internationaal perspectief vrij uniek was, impliceert natuurlijk dat zijn voorgeschiedenis in de nationale tradities moet worden gezocht, en niet daarbuiten. Het unieke kan niet uit het algemene worden afgeleid, of omgekeerd. Al de voorgaande kritieken slagen er dus niet echt in om een overtuigend antwoord te bieden op de centrale vraag die door de *Sonderweg*-theorie wordt opgeworpen: waarom kwam het nationaalsocialisme juist in Duitsland – en dus niet in om het even welk ander land ter wereld – aan de macht?